

Հայկական ռազմուժը պատմական հոլովույթում

Սարգսյան Ս.Թ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/
sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ բանակ, զինված ուժեր, ռազմական գործ, այրուձի, զարգացման փուլեր, բարեփոխումներ, գերագույն հրամանատար, հաղթանակ

Армянская военная сила на поворотных этапах истории

Саргсян С.Т.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)
sargsyansuren@yandex.ru

Резюме: Мы, армяне - миролюбивый народ и во все времена нашего существования народ и армия были единым целым, поддерживающим и дополняющим друг друга. Даже в условиях отсутствия армянского государства, армянские военные отличались мужеством и энтузиазмом.

Военная история Армении недостаточно изучена, и это в том случае, когда армии мира маршируют по страницам учебников нашей истории. Благодаря тому, что иностранные и отечественные источники содержат богатый материал, исследования последних лет начали заполнить этот пробел.

Соответственно с периодами истории Армении, армянские военные силы имели свои этапы развития, в ходе которых они отличались высокой дисциплиной, блестящими навыками военного искусства, верностью присяге, стремлением к победе, благородством и единением с народом.

Ключевые слова: Армия, вооруженные силы, военное искусство, конница, этапы развития, реформы, главнокомандующий, победа

The Armenian Military Power Through History

Sargsyan S.T.

Institute of History of NAS of RA (Armenia, Yerevan)
sargsyansuren@yandex.ru

Abstract: We, Armenians, are peaceful people and at all times of our existence the nation and Army were a single body supporting and complementing each other. Even in the absence of the Armenian state, the Armenian military were distinguished by courage and enthusiasm.

The military history of Armenia has not sufficiently studied, while the world's Armies marches through the pages of the textbooks of our history. Thanks to the foreign and domestic sources that contain rich material, the recent researches have started to fill this gap.

Accordingly with the periods of the history of Armenia, the Armenian military forces had their stages of development, during which they were distinguished by high discipline, brilliant skills of military art, loyalty to the oath, striving for victory, nobility and unity with the nation.

Keywords: Army, armed forces, military art, cavalry, stages of development, reforms, commander-in-chief, victory

Իր ֆիզիկաաշխարհագրական պայմանների շնորհիվ **Հայաստանը միշտ եղել է մի բնական հսկա միջնաբերդ**, որն իշխել է շրջապատի վրա, ինչի պատճառով էլ դարեր շարունակ աշխարհի **հզորները ձգտել են տիրել նրան**: Ուստի հայ ժողովուրդը **մշտապես զինուժ ունենալու անհրաժեշտություն է զգացել**: Բայց միշտ չէ, որ նա ունեցել է իր զինուժը՝ երբեմն զրկված լինելով սեփական բանակ ունենալու հնարավորությունից: Հայ ազգը միշտ երազել է դրա մասին՝ ի դեմս բանակի տեսնելով հզոր հենարան սեփական ինքնության դրսևորման համար և հուսալի պատվար

թշնամական ոտնձգությունների դեմ: Նա միշտ պատրաստ է եղել զորավիզ լինելու և սատարելու իր զորականին: Միայն, ցավոք, հայ զորականը հաճախ ստիպված է եղել օտար ափերում ծառայել:

Ե՛վ օտար և՛ թե հայրենի բանակում **հայ զորականը միշտ էլ առանձնացել է իր քաջությամբ՝ և հավատարիմ է եղել զինվորական**

¹ Արմենների խիզախության և ռազմունակության ցուցանիշ է, օրինակ, հայտնի Բիհիսթունյան արձանագրության մեջ հիշատակված այն փաստը, որ նրանց ապստամբությունը Դարեհ I-ի զորավարները

երդմանը: Այնպես որ, առանց վարանելու կարելի է արձանագրել, որ թեև օտար նվաճողներն արել են ամեն ինչ հայ ազգն ու բանակը միմյանցից զատելու և օտարացնելու համար, սակայն ապարդյուն: Նրանք միշտ էլ նույնականացել են, մեկ ամբողջություն կազմել, փոխարացրել միմյանց և հաղթանակներ կռել:

Հայոց ռազմական և մասնավորապես բանակի պատմությունը լավ ուսումնասիրված չէ, և դա այն դեպքում, երբ **«աշխարհի բանակները քայլում են մեր պատմության դասագրքերի էջերով... Հունական ու հռոմեական ռազմարվեստի մասին շատ բան գիտենք, մինչդեռ անցյալի հայկական բանակների պատմությունը ցայսօր մնում է չպատմված»**²: Տարբեր դարաշրջանների հայոց զորքերի թվաքանակը, կառուցվածքը, զենքի ու զինամթերքի տեսակները, պաշտպանական ամրաշինությունների համակարգը և ընդհանրապես ռազմարվեստը կարոտ են խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Ռազմարվեստի բնագավառում որոշ աշխուժություն նկատվեց ԽՍՀՄ-ի կողմից հիտլերյան խմբավորման ջախջախմանը հաջորդած տարիներին³: Սակայն, քանի որ ԽՍՀՄ-ում այդ բնագավառին վերաբերող հարցերը բացորոշ քննարկելն արգելված էր, հիմնախնդրին անդրադառնալու փորձերը լոկ փորձեր էլ մնացին: Միայն այդ տարիներին ԽՍՀՄ որոշ բարձրաստիճան ռազմական գործիչների գրառած հուշերում (Բաղդամյան, Շտեմենկո, Գրեչկո և այլն) հրնթացս խոսվեց նաև հայկական դիվիզիաների և հայ մարտիկների սխրանքների մասին: Գրվեցին նաև ճակատային օրագրություններ, հուշեր, ինչպես նաև ռազմաճակատային կյանքին ու առօրյային նվիրված մի շարք գեղարվեստա-վավերագրական ստեղծագործություններ, որոնց հեղինակները պատերազմի մասնակից լրագրող-վավերագրողներ էին (Հր. Քոչար⁴, Հմ. Մի-

րաս⁵ և այլն), որոնք փորձում էին արժևորել այնքան մեծ գոհողությունների գնով նվաճված հաղթանակը:

Ուսումնասիրություններ գրվեցին նաև Երկրորդ աշխարհամարտի ընթացքում հերոսական ճանապարհ անցած հայկական դիվիզիաների ու հայ մարտիկների անօրինակ սխրանքների մասին, սակայն դրանք հիմնականում ոչ խորքային վերլուծություններ պարունակող ուսումնասիրություններ էին⁶:

Հայ ռազմարվեստի պատմությանը նվիրված աշխատություններ գրվեցին 1960-80-ական թվականներին⁷: Մասնավորապես շնորհակալ գործ կատարեց պահեստի գնդապետ, պրոֆ. Աշ. Հարությունյանը, ով մեծ ջանքեր էր գործադրում հայկական ռազմարվեստի ուսումնասիրություններով զբաղվող գիտական ստորաբաժանում հիմնելու ուղղությամբ: Հիմնախնդրին ավելի հաճախ սկսեցին անդրադառնալ ԽՍՀՄ-ի փլուզմանը նախորդող և հատկապես անկախության տարիներին⁸: Դրանցում կարևորվեցին հայ ժողովրդի պատմության հերոսական դրվագները և այդ հաղթանակներում հայկական զինուժի խաղացած կարևորագույն դերակատարությունը: Հայ զի-

⁵ Միրաս Հմ., Երկեր, հատ. 1-5, Ե., 1976-1980:

⁶ Տե՛ս **Հակոբյան Ա.**, Թամանյան դիվիզիայի մարտական ուղին, ՊԲՀ, թիվ 1 (13), 1965, էջ 13-24, **Միսնոյան Ա.**, Հայրենական մեծ պատերազմում սովետական ժողովրդի հաղթանակի միջազգային նշանակությունը, ԼՀԳ, թիվ 5(11), 1985, էջ 3-10, **Հարությունյան Կ.**, Հայկական դիվիզիաները Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին, ԼՀԳ, թիվ 5(11), 1985, էջ 11-21 և այլն:

⁷ Տե՛ս օրինակ՝ **Սարգսյան Ս.**, Հայ ռազմարվեստի պատմություն, Ե., 1969:

⁸ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, Պատերազմի և խաղաղության մի քանի պրոբլեմների մասին, Ե., 1967, **նույնի՝** Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմադիվանագիտական պատմությունից, Ե., 1983, **նույնի՝** Թուրքական արշավանքը Անդրկովկաս 1918թ. և ինքնապաշտպանական մարտերը, Ե., 1984, **Մանասեթյան Ռ.**, Տիգրան Մեծ, Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Ե., 1987: **Այվազյան Ա.**, Հայ զինվորականության պատվով վարքականոնը (4-5-րդ դարեր), Ե., 2000, **Մովսիսյան Ա.**, Տիգրան Մեծ. թագավորներից մեծագույնը, Ե., 2010, **նույնի՝** Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը: Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե., 1997, **Մովսիսյան Ա., Մարտիկյան Ս.**, Մեր հաղթանակները, հատ. Ա, Ե., 2008, **Հարությունյանի Կ.**, Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941 - 1945 թթ.), Ե., 2002, **նույնի՝** Հայկական ազգային գորամիավորումները 1918-1945 թթ., Ե., 2002, **Կարապետյան Ս.**, Հայաստանի Հանրապետության բանակը (1918-1920), Ե., 1996:

կարողացել են ճնշել միայն հինգ ճակատամարտից հետո, որոնք տեղի են ունեցել 521—520 թվականներին, տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հատ. Ա, Ե., 1945:

² Տե՛ս **Հայրապետյան Կ., Այսյան Է.**, Այրուձիի մեծ զաղտնիքը, «Երևան» ամսագիր, թիվ 4, 2007:

³ Տե՛ս **Հ. Հարությունյան**, Վարդանանց պատերազմը, Ե., 1946:

⁴ **Քոչար Հ.**, Երկերի ժողովածու, հատ. 1-6, Ե., 1964-1968, 1971:

նուժի պատմությունը ներկայացնելը միաժամանակ նպատակ ունի անցյալի վառ օրինակներով դաստիարակելու մատաղ սերնդին և շարունակվող պատերազմական վիճակում գտնվող Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիներին ոգևորելու:

Զգալի թվով նոր ուսումնասիրություններ հրատարակվեցին վերջին երկու տասնամյակում: Դրանց հիմնական թեման անկախության արշավույսին Արցախյան հերոսամարտին զուգընթաց հայոց բանակի ստեղծման բարդ ու դժվարին և մինևույն ժամանակ խելացի կազմակերպված գործընթացն էր⁹:

Հիմնախնդրին նվիրված վերջին տարիներին գրված աշխատությունների մեջ առանձնանում է ռազմարվեստի պատմաբան Սուրեն Մարտիկյանի գլխավորած հեղինակային խմբի նախաձեռնությամբ, Է. Դանիելյանի խմբագրությամբ և գնդապետ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Աշոտ - Հարությունյանի հիշատակին նվիրված՝ 2008-2012 թթ. լույս տեսած «Մեր հաղթանակները» քառահատորյակը¹⁰: **Առաջին հատորն** ընդգրկում է հայոց պատմության հնագույն շրջանից մինչև Ք.հ. III դ. վերջը պատերազմների ընթացքում հայոց զինուժի տարած ռազմավարական և մարտավարական հաղթանակների համառոտ նկարագրությունը: **Երկրորդում**՝ IV-ՎՊ. պարսկական և արաբական գերտերությունների դեմ, **երրորդում**՝ XI-XIII դդ. - Բագրատունիների և Կիլիկյան թագավորությունների օտար նվաճողների դեմ մղած պայքարի, **չորրորդում**՝ XVIII-XX դդ. ժամանակաշրջանը՝ սկսվում է 1720-ական թթ. Արցախի և Սյունիքի ազատագրական պայքարի նկարագրությամբ և ավարտվում Արցախյան պատերազմում արձանագրված համոզիչ հաղթանակներով: Հատուկ տեղ է հատկացվում ֆիդայական շարժմանը և հայ ժողովրդի

մասնակցությանը թուրքական և պարսկական տիրապետության դեմ ծավալված պատերազմներին ու երկու աշխարհամարտերին:

Այդ ուղղությամբ շարունակվող աշխատանքները հույս են ներշնչում, որ ապագայում ևս հայ ռազմարվեստի մասին հիմնարար աշխատություններ կունենանք:

Ռազմական արվեստը Հայաստանում բավականին հին պատմություն ունի: Հնագույն աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ մեր նախնիները հազարամյակներ առաջ ռազմի գործում հմուտ են եղել: Այդ մասին են վկայում ինչպես հին, այնպես էլ ուշ շրջանի օտար շատ աղբյուրներ¹¹: **Հայ մատենագրությունը** ևս հարուստ նյութ է պահպանել հայ զինվորականության և հայոց բանակի պատմությունը լուսաբանելու համար¹²: Հայոց զինուժի փառավոր անցյալի մասին են նշում նաև հայոց բանակի և ռազմարվեստի պատմությունն ուսումնասիրող պատմաբանների մեծ մասը, ինչպես օրինակ՝ ուշագրավ աշխատությունների հեղինակ Ռ. Մանասերյանը, Ա. Այվազյանը, Ս. Մարգարյանը, Ա. Մովսիսյանը, Գ. Գեղամյանը, Ռ. Սահակյանը, Ս. Մարտիկյանը¹³, որոնց աշխատությունները շատ օգտակար են եղել այս հոդվածը գրելու համար:

⁹ Տե՛ս **Հարությունյան Ա.**, Գոյամարտ, Ստեփանակերտ, 1998, **Մարգարյան Վ.**, Ոգու փորձություն, 2000, **Հարությունյան Մ.**, Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը, Ե., 2002, **Մկրտչյան Շ.**, Արցախում ես ուրիշ պատերազմ տեսա, Ե., 1996, **Պետրոսյան Ռ.**, Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Ե., 2001, **Արտյոնյան Բ. Բ.**, События в Нагорном Карабахе, Ե., 1994, **Աբրահամյան Հ.**, Կամավորական ջոկատներից մինչև պաշտպանության բանակի ստեղծումը, ԼՀԳ, թիվ 2(312), էջ 117-129 և այլն:

¹⁰ Տե՛ս **Մեր հաղթանակները, հ. Ա, Ե., 2008, հ. Բ, Ե., 2009, հ. Գ, Ե., 2011, հ. Դ, Ե., 2012:**

¹¹ Տե՛ս **Հերոդոտոս**, Պատմություն ինը գրքից (Հին հունական մեջբերված աղբյուրների ամբողջական կամ հատվածաբար թարգմանությունները ըստ Ս. Կրկյաշարյանի), Ե., 1986 (Տե՛ս նաև **Геродот**, История, перевод с греческого Мищенко, М, 1838, кн. 7, сс. 72-73). **Քսենոփոն**, «Անաբասիս», (թարգմանությունը Ս. Կրկյաշարյանի), Ե., 1970, **Պլուտարքոս**, «Թագավորների և գորավարների ասույթներում», http://www.tarntercum.ru/2015/10/blog-post_12.html, **Крипе Г. С.**, Фрагменты истории, ВДИ, 1950, N 1, **Амфитеатров А. В.**, Армения и Рим, Մ., 2015,

¹² Տե՛ս **Սովսես Խորենացի**, Հայոց պատմություն, Ե., 1961: **Փավստոս Բուզանդ**, Հայոց պատմություն, Ե., 1947: **Փաւստոս Բուզանդացի**, Պատմութիւն Հայոց ի չորս դպրութիւնս (չորրորդ տպագրութիւն), Վենետիկ, 1933, Դպրութիւն Ե, Գլուխ ԽԴ: **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց պատմությունը և Վահան Մամիկոնյանի գրած թուղթը: Թարգմ. Մինաս քին. Տեր-Պետրոսյանց, Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 133:

¹³ Տե՛ս **Մանասերյան Ռ.**, Տիգրան Մեծ, Հայաստանի պայքարը Հռոմի և Պարթևստանի դեմ, Ե., 1987: **Այվազյան Ա.**, Հայ զինվորականության պատվո վարքականոնը (4-5-րդ դարեր), Ե., 2000, **Սովսիսյան Ա.**, Բարեպաշտ արքաների աշխարհակալությունը: Հարյուրամյա կայսրություն Տիգրան Մեծից առաջ, Ե., 1997, Տիգրան Մեծ. թագավորներից մեծագույնը, Ե., 2010, **Գեղամյան Գ., Սահակյան Ռ.**, Դրվագներ հայ օդաչուների

Ի տարբերություն շատ այլ գորաբանակների, որոնց հաջողությունը պայմանավորված էր լինում ավարառությամբ, հայկական գորբերի ուսուցման և դաստիարակության հիմքում ընկած էր գաղափարաբարոյական և ֆիզիկական դաստիարակությունը, քանի որ դրսից անընդհատ սպառնացող ներխուժման վտանգը պահանջում էր համախմբվածություն և ամուր պաշտպանություն¹⁴: Ինչպես վկայում են մեզ հասած պատմական տվյալները, հին դարերից հայկական ազգային և պետական դրվածքում **ուրույն դեր ու նշանակություն է ունեցել զինվորական դաստիարակությունը, որի հիմքում ֆիզիկականի հետ խիստ կարևորվել է բարոյական, տիրասիրության և հայրենասիրության դաստիարակությունը:**

Դա վերաբերում էր հատկապես սպայական կազմին¹⁵: Կարևորվում էր նաև հրամանատարի հոգատարությունը զինվորի նկատմամբ: Այդ իսկ պատճառով, հին Հայաստանում գործող կարգի համաձայն, ազնվականների տղա երեխաները ուսանում էին իրենցից մեկ աստիճանով ցածր ազնվականի մոտ և ուսուցման ողջ ընթացքում ապրում էին նրա տանը: Սա արվում էր այն նպատակով, որ ապագա հրամանատարը հնարավորինս լավ ճանաչեր իր ենթականերին, մոտիկից ծանոթանար նրանց կարիքներին ու հոգուերին: - Միննույն ժամանակ սպագա ռազմիկների մեջ սերմանվում էր հայրենիքին ու իրենցից բարձր աստիճանի վրա գտնվողների նկատ-

մամբ նվիրվածություն և աներկբայորեն ենթարկվելու հատկություններ: Ի դեպ՝ նմանատիպ մոտեցում կար միջնադարյան եվրոպական ասպետների դաստիարակության գործընթացում: Միայն այն տարբերությամբ, որ Եվրոպայում ազնվականի գավակը կրթվում էր ավագ ասպետի մոտ:

Միննույն ժամանակ հայ պատանուն նաև քաղաքական դաստիարակություն էին տալիս: Նրա մեջ մեծ հարգանք էր ներշնչվում ազնվականական տան գլխավորի՝ հոր նկատմամբ: Այնուհետև հայ պատանու մեջ ամրագրվում էր ընտանեսիրության զգացումը: Այս երկուսը անհրաժեշտ էին տոհմիկ հոգևոր ժառանգությունը սերունդներին փոխանցելու և գերդաստանական պատիվը բարձր պահելու համար:

Ինչպես արդեն նշեցինք, հայկական զինուժը հազարամյակների պատմություն ունի և հայոց պատմության կարևորագույն ժամանակահատվածներին համապատասխան ունեցել է իր **գարգացման փուլերը**, որոնց ընթացքում այն շարունակաբար փոփոխվել, զարգացել և կատարելագործվել է:

Քերթողահայր Մովսես Խորենացին մեր պետականության **սկիզբ է համարում Հայկ - Նահապետի՝** Բաբելոնի տիրակալ Բելի դեմ - Հայոց ձորի ճակատամարտում տարած հաղթանակը: Նկարագրելով ճակատամարտը՝ - Խորենացին ընդգծում է այն կարևոր հանգամանքը, որ Հայկը և Բելը ճակատամարտի վայր են գալիս հետևակ զորքերով, այսինքն՝ հեծելազորեր դեռևս գոյություն չունեին: Ճակատամարտի ժամանակ Հայկի զորքը դասավորվում է եռանկյունաձև, իսկ Բելի զորքը գալիս է անկանոն ամբոխի նման: Այսինքն՝ հայերի մոտ կար հստակ մշակված մարտավարություն: Հայկն իր զորքը բաժանում է թևերի, ինքը ղեկավարում է կենտրոնական թևը, աջ զորաթևին հրամանատար է կարգում իր որդի Արամանյակին, ձախ զորաթևին՝ իր թոռ - Կադմուսին: Յուրաքանչյուր զորաթևի հրամանատարին կարգում է տեղակալներ, որպեսզի հրամանատարի զոհվելու դեպքում անմիջապես փոխարինողներ լինեն: **Այս սկզբունքը** այսօր արդեն բոլոր երկրների բանակների մարտական կանոնագրքերում պարտադիր է: Ճակատամարտում հայերի կողմից կիրառված զենքերից Խորենացին նշում է սուրն ու լայնալիճ աղեղը, ինչը վկայում է դեռևս հնագույն

արցախում մղած հերոսական պայքարից, Ե., 2006, **Մովսիսյան Ա., Մարտիկյան Ս.**, Մեր հաղթանակները, հատ. Ա, Ե., 2008:

¹⁴ Հայկական զորքերը համեմատաբար լավ են պատրաստվել պաշտպանողական մարտերին, դրա համար կառուցվել են բերդեր, ստեղծվել ամրություններ, հարմարեցվել է լեռնային տեղանքը:

Թշնամու հարձակման ժամանակ, կամ իրենց զորքերի պարտության դեպքում վահանակիրները շարվել են շրջանակով և, իրենց առաջ դնելով սեփական վահանները, ստեղծել են պաշպանական պարիսպ, որի հետևից պաշտպանվել ու հետ են մղել թշնամու գրոհները: Համառ ու երկարատև պաշտպանողական մարտ վարելու նպատակով հայերը բերդերն ու ամրոցները նախօրոք ապահովել են սննդամթերքով, խմելու ջրով ու զենքով: Փոքրաթիվ լինելու դեպքում հայկական զորքերը վարպետորեն հարմարվել են տեղանքին և, հմտորեն օգտագործելով մարտական զենքը, ոչ միայն պաշտպանողական մարտ են վարել, այլև անցել են հակահարձակման:

¹⁵ Տե՛ս **Այվազյան Ա.**, Հայ զինվորականության պատվով կարքականոնը (4-5-րդ դարեր), Ե., 2000, էջ 9:

շրջանում հայերի բանակում դիպուկահարների առկայության մասին:

Խեթական աղբյուրներից էլ տեղեկանում ենք, թե ինչպես **Հայասայի Աննիաս (1345-1316 թթ.) թագավորը** խելացի մարտավարության (գիշերային մարտերի) շնորհիվ կարողացել է տևական ժամանակ հաջող պայքարել խեթական գերակշռող ուժերի դեմ և դուրս վճռել նրանց երկրից:

Տարբեր աղբյուրներ էլ վկայում են, որ հայկական բանակն ավելի հզորացավ և կատարելագործեց **Վանի (Արարատյան) թագավորության (Ք.ա. 9-6-րդ դդ.) շրջանում, երբ** ռազմարվեստում լավագույնս օգտագործվում էր տեղանքի նպաստավոր դիրքը, նախապես ստեղծված հենակետերը, գորատեսակների հարձակման հերթականությունը և այլն: Արգիշտի Ա (786-764), Սարգուր Բ (764-735) և Ռուսա Ա (735-714) թագավորների բանակները մեծաթիվ էին: Դրանք հավաքվում էին աշխարհագրից, սակայն միջուկը մշտական, 30-40 տարվա փորձառություն ունեցող պրոֆեսիոնալներ էին:

Երվանդունիների շրջանում հայկական բանակն ավելի է կատարելագործվում: Խորենացու վկայությամբ՝ հետևակ կռվողները ձիավոր դարձան, պարսերովները՝ հաջող աղեղնավորներ, լախտերովները զինվեցին սրերով ու տեգավոր նիզակներով, մերկերը պատվեցին վահաններով ու երկաթե զգեստներով, այսինքն՝ խոսքը լավ զինված և հմուտ բանակի մասին է: Դրա խոստուն վկայությունն էր այն, թե ինչպես 331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտին մասնակցող Հայոց Այրուձին կարողացավ ճեղքել մակեդոնական հեծելազորի մարտակարգը և դուրս գալ շրջափակումից:

Հայտնի է, որ գրեթե բոլոր հայոց արքաները մեծ ուշադրություն են դարձրել բանակին: Այդ առումով առանձնանում է հատկապես **Արտաշես Ա-ն (189-160թթ.)**: Նա իրականացրեց ռազմական խոշոր բարեփոխումներ՝ սահմանամերձ 4 նահանգներին ավելի բարձր կարգավիճակ շնորհեց՝ դարձնելով բղեշխություններ, որոնք ունեին մշտական գործ պահելու իրավունք, ինչը ապահովում էր սահմանների անվտանգությունը: Ինչպես նաև գորահավաքի կազմակերպումը հեշտացնելու համար երկիրը բաժանեց 120 վարչական միավորների՝ գավառների: Պատերազմների ժամանակ գավառապետերը պարտավորվում

էին առաջին իսկ կոչով իրենց ջոկատներով ներկայանալ թագավորներին:

Տիգրան Բ Մեծի (Ք.ա. 95-55 թթ.) օրոք Հայաստանը հասնում է իր հզորության գագաթնակետին: Իրականացվում են հերթական ռազմական բարեփոխումները: Հետևակի ծանրազեն և թեթևազեն զնդերի մեջ առանձնացվում են միատեսակ զինված ու նույն պաշտպանական հանդերձանքով երեքից վեց հարյուրակներից բաղկացած միջանկյալ ստորաբաժանումներ, որոնք հիշեցնում են այսօրվա գումարտակները: Հիշատակվում են նաև սակրավորների ջոկատներ: Տիգրանի բանակի գլխավոր հարվածային ուժը ծանրազեն հեծելազորն էր՝ զինված երկար նիզակներով, աղեղներով, սրերով և պաշտպանված գրահով ու երկարացված սաղավարտով: Պատերազմներն արդեն մանրակրկիտ կերպով նախապատրաստվում էին, մշակվում էր մարտավարություն: Մարտը սկսում էր թեթևազեն հետևակը, այնուհետև գործի էր անցնում ծանրազեն հետևակը, որն անդրադարձնում էր հակառակորդի գլխավոր ուժերի գրոհը: Ծանրազեն հետևակի հետ միաժամանակ մարտի էր նետվում նաև հեծելազորը: Հեծյալները նախ նետահարում էին հակառակորդին, ապա անցնում մենամարտի: Վերջին գրոհին ներգրավվում էին արդեն բոլոր ուժերը:

Նկատենք նաև, որ **բացարձակ միապետության շրջանում** հայոց բանակի գերագույն գլխավոր հրամանատարը համարվում էր թագավորը, իսկ գործնականում՝ **թուրթանը**, որը հելլենիզմի դարաշրջանի կեսերից սկսեց կոչվել **սպարապետ**: Հայոց բանակն այդ շրջանում ունեցել է կառուցվածքի համակարգված և ֆունկցիոնալ բաժանում՝ գունդ, գումարտակ, վաշտ, երբեմն նաև հարյուրյակ¹⁶, բանակային կարգուկանոն, զինվորների՝ իրենց հրամանատարներին նվիրվածություն¹⁷: Գոյություն է ունեցել զինվորական դաստիարակության նպատակաուղղված և բարձր դրվածք: Հայկական ազգային բանակի ձևավորումը, դրանում սպաների դերը, նրանց պատրաստության խնդիրները և զինվորական գործունեությունը պատմական յուրաքանչյուր

¹⁶ Տե՛ս **Սարգսյան Ա.**, Հայ զինվորի դաստիարակության համակարգը հին և միջին դարերում, Ե., 2000, էջ 30:

¹⁷ Տե՛ս **Բուզանդ Փ.** Պատմություն հայոց, Ե., 1968, էջ 244-245:

Ժամանակահատվածում պայմանավորված են եղել մի շարք գործոններով՝ պատմաքաղաքական, ազգային, մշակութային, որոնց հոլովություն էլ ձևավորվել ու կազմավորվել է մեր բանակը:

Հայկական բանակն իր մարտունակությամբ հռչակված էր Հին աշխարհում: Ուշագրավ է այն փաստը, որ հետագա դարերում՝ **անկախության և պետականության կորստից հետո անգամ, այն պահպանեց իր դերը և համարումը** սկզբում՝ Սասանյան Պարսկաստանի, այնուհետև՝ Արաբական Խալիֆայթի շրջանում: Հայ զորական ուժը զարգացում ապրեց նաև հաջորդ դարերում և մեծապես օժանդակեց Հայոց պետականության վերականգնմանը 9-րդ դարում՝ Բագրատունիների գլխավորությամբ, 18-րդ դարում Դավիթ Բեկի ղեկավարությամբ Սյունյաց ազատագրական պայքարի ժամանակ, ֆիդայական պայքարի տարիներին, Հայաստանի Առաջին հանրապետության շրջանում և վերջապես նաև մեր օրերում:

Պետականության չգոյության պայմաններում հայոց զորական փառքը պահպանել ու ավելի է բարձրացրել հատկապես **հայոց այրուձին**, որի մասին մեծ թվով հիշատակություններ են պահպանվել հայրենի և օտար պատմիչների երկերում, ինչպես նաև ժամանակակից ուսումնասիրողների աշխատություններում¹⁸:

Հայոց այրուձին մշտապես թագավորի հոգածության ներքո էր: Տանելով մեկը մյուսից փայլուն հաղթանակներ, որոնցից էր, օրինակ, մ.թ.ա. **331 թ. Գավգամելայի ճակատամարտը**, որի ընթացքում հայոց այրուձին փախուստի մատնեց Ալեքսանդր Մակեդոնացու ձախ թևը՝ Պարեմենիոնի զորքը, և հայտնվեց Մակեդոնացու թիկունքում: «Ալեքսանդր Մեծի պատմությունը կարող էր հենց այդ օրն էլ ավարտվել, եթե հակառակ թևում պարսիկները չսասանվեին ու խուճապի չմատնվեին»¹⁹:

Մ.թ.ա. 68 թ. Արածանիի ճակատամարտում Տիգրան Մեծը միայն հեծելազորով ջախջախեց Լուկուլլոսի բանակին: Ըստ հռոմեացի պատմիչներ Կրատոսի ու Անտոնիոսի՝ արևելյան արշավների ձախողման պատճառը հենց

այդ հզոր նեցուկի բացակայությունն էր: Պահպանվել են մեծ թվով վկայություններ նաև այն մասին, որ 5-րդ դարում՝ Արշակունիների թագավորության անկումից հետո, Պարսկաստանն ու Բյուզանդիան շարունակում էին օգտվել հայոց այրուձից՝ շոայլորեն վարձատրելով զինվորական ծառայության համար: Այրուձիի հզորության վկայություն է նաև այն հայտնի փաստը, որ պարսիկները, վախենալով այրուձիի մարտական ուժից, հանուն սեփական անվտանգության կրճատեցին հայկական հեծելազորի թիվը՝ դարձնելով այն 30 000, հետո՝ արաբական իշխանության տարիներին՝ 15 000:

Ինչ վերաբերում է մարտիկների թվաքանակին, ապա մեզ հասած տեղեկությունների համաձայն, **Պապի թագավորության ժամանակ** հայկական այրուձիում կար մոտ 90 000 **հեծյալ**: Հայտնի է նաև, որ Բյուզանդիայի հիմնման սկզբից կայսեր թիկնազորն ու արքունական գունդը կազմված էին բացառապես հայերից: Այս միտումն ավելի ամրապնդվեց, երբ գահ բարձրացան հայկական տոհմերի ներկայացուցիչները: Որպես կանոն՝ Բյուզանդիայում ծառայող հայկական ջոկատները՝ մանավանդ այրուձին, արժանանում էին ջերմ ու հարգալից վերաբերմունքի, հրամանատարներին տալիս էին բարձր կոչումներ ու պաշտոններ, զինվորներին խրախուսում պարգևներով:

Հայտնի է նաև, որ **1071-ին Մանազկերտի** ճակատամարտում կրած պարտությունից հետո բյուզանդական բանակում կռված հայկական հեծելազորը գնաց արևելք: Թուրքական ներխուժման դեմ պայքարող Եգիպտոսի ֆաթիմյան խալիֆները կոչ արեցին հայկական զորքերին միասին հաստատել կարգ ու կանոն երկրում: Հայերը գրավեցին Կահիրեն ու Ալեքսանդրիան, Վերին Եգիպտոսում ճնշեցին բեկվիմների ապստամբությունը: Ավելին՝ նրանց հրամանատարը, ապավինելով այդ ահեղ ուժին, դարձավ խալիֆայթի վեզիրը և երկար տարիներ հաջողությամբ ղեկավարեց երկիրը:

Մակայն չկա մի ուժ, որ կարողանա երկար գոյություն ունենալ առանց հայրենիքի, առանց սեփական պետության... **Հայկական այրուձին վերջին անգամ մարտի ելավ Կիլիկյան թագավորության ժամանակ**, որի անկումից հետո անհետացավ պատմության թատերաբեմից, չնայած ստեպ-ստեպ հանդես էր գա-

¹⁸ Տե՛ս **Հայրապետյան Կ., Այանյան Է.,** Այրուձիի մեծ զաղտնիքը, «Երևան» ամսագիր, թիվ 4, 2007:

¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

լիս զանազան պետությունների բանակներում: Մասնավորապես, տեղեկություններ կան, որ մասնակցել է 1410 թ. տեղի ունեցած Գրյունվալդի հայտնի ճակատամարտին:

Ավելացնենք, որ **Հին Հայաստանում բանակի թիվն ու դասակարգումը որոշվում էր - Ջորանամակով**, որը **քառասուն էր՝ ըստ Մեծ Հայքի չորս բոլեշխությունների՝** հյուսիսային, հարավային, արևելյան ու արևմտյան դարպասների: Յուրաքանչյուր **բոլեշխություն բաղկացած էր 21 կամ 22 նախարարությունից**²⁰: - Ջորանամակում նշվում էր դրանց զորքի թիվը: Համաձայն ցայսօր պահպանված միակ Ջորանամակի՝ վաղ միջնադարում՝ Արշակունիների օրոք, հայկական բանակը բաղկացած էր 124 000 մարտիկից, որոնցից 84 000-ը նախարարական զորքերն էին, 40 000-ը արքայական զորքը՝ ուստանիկներն ու մարդպետական զորքը: Արտաքին սպառնալիքի ժամանակ նախարարները հավաքում էին իրենց բանակներն ու կցում Ջորանամակում նշված զորամիավորումներին, անհրաժեշտության դեպքում էլ թագավորի հրամանով օգնում էին հայոց բանակի այլ խմբավորումներին:

Հայկական զինուժը նոր մակարդակի բարձրացավ **Կիլիկիայի հայկական պետության ժամանակաշրջանում**: Պետություն, որը գոյության ողջ ընթացքում պատերազմների մեջ էր, ուստի կանոնավոր և ուժեղ բանակ ունենալն անհրաժեշտություն էր: Մշտական բանակի կազմակերպումն սկսվեց դեռևս Ռուբինյան առաջին իշխանների օրոք: Խաղաղ ժամանակ երկիրը կարողանում էր պահել 30 հազարանոց բանակ: Պատերազմի ժամանակ բանակի թվակազմը հասնում էր 60 հազարի²¹:

Բանակը բաղկացած էր արքունի և իշխանական զորքերից: Պատերազմների ժամանակ գյուղացիներից և քաղաքացիներից կազմվում էր աշխարհագոր: Կանոնավոր բանակի միջուկը ձևավորներից (ասպետներից) կազմված հեծելազորն էր: Կիլիկիայում ևս սահմանվել էր ձևավորի (ասպետ) աստիճան: Այն ստանալու համար հարկավոր էր քննություն հանձնել զինվորականի համար անհրաժեշտ գիտե-

լիքներից: Ձիավորի աստիճանի շնորհումը տեղի էր ունենում հանդիսավոր պայմաններում: Այն ստացել են 14, 18, 20-ամյա տարիքում: Բանակում նշանակալից թիվ էր կազմում հետևակը:

Կիլիկիայի պետության զինուժի առանձնահատկությունն այն էր, որ նրա զինված ուժերում մեծ տեղ ուներ նաև ռազմական նավատորմը, առանց որի անհնար էր պաշտպանել պետության ծովային սահմանները: Նավատորմն անհրաժեշտ էր նաև ծովային առևտրի անվտանգությունն ապահովելու համար: Ռազմական նավատորմի հենակետերն էին Այսար և Կոռիկոսը:

Հետագա դարերի ընթացքում, մասնավորապես **Կիլիկիայի հայկական թագավորության կործանումից հետո**, տևական ժամանակ հայոց պետականության չգոյության պայմաններում **հայոց զինուժի** մասին պահպանված տեղեկությունները խոսում են հիմնականում **հարևան երկրների զինված ուժերի շարքերում ծառայող** քաջարի զորահրամանատարների ու նրանց կատարած քաջագործությունների մասին: Իսկ հաջորդ դարերի ընթացքում արդեն հայոց զինուժի մասին տեղեկանում ենք **1720-ական թթ. Սյունիքում Դավիթ Բեկի** գլխավորությամբ ազգային-ազատագրական պայքարի ընթացքում նրա տարած փայլուն հաղթանակների մասին հիշատակություններից: Իսկ ավելի ուշ, թեև ոչ կանոնավոր բանակի տեսքով, սակայն իր հզոր թափով և հերոսականությամբ առանձնացող ֆիդայական պայքարի ժամանակ, հայոց ռազմարվեստի և հերոսականության մասին հայրենի և օտար հեղինակների մեծաթիվ վկայություններից:

Դարավոր ընդմիջումից հետո, երբ վերականգնվեց պետականությունը, դրա վերակերտման ու օտար հրոսակների հարձակումներից պաշտպանության պատվավոր առաքելությունը ստանձնեց ու իրականացրեց հայոց նորաստեղծ բանակը: Իսկ մեր պատմության ամենակարևոր անկյունաքարներից մեկում՝ մեզ պարտադրված Արցախյան ազատագրական պատերազմում, ճակատամարտերի բոցերում ծնված հայոց բանակը ոչ միայն փայլուն ու անթերի իրականացրեց հայ ժողովրդի դարավոր երազանքը և առաջին անգամ զիջելու փոխարեն թշնամուց հետ վերցրեց պատմական հայկական տարածքների մի մասը, այլև հաստատ ու աներեր կանգնած է դիրքե-

²⁰ Նախարարն սկզբում պաշտոն էր, իսկ հետագայում, երբ այդ պաշտոնները դարձան ժառանգական, նախարարն էլ վերձևվեց ու դարձավ ազնվականական տիտղոս:

²¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հատոր II, գիրք 2-րդ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Ե., 2014, էջ 326:

րում և անթերի կատարում է իր սրբազան առաքելությունը՝ օտար ոտնձգություններից պաշտպանում է հայրենի հողը, պատիվն ու ապագան²²:

Ամփոփելով նշենք, որ չնայած **մենք՝ հայերս, խաղաղասեր ժողովուրդ ենք**, սակայն պատմության բոլոր կեռմաններում ունեցել ենք բանակ, որը ազգի հետ գտնվել է անխզելի մեկ միասնության մեջ: Եվ այդ դարավոր երթի ընթացքում **հայոց զինուժին որպես երևույթ**, որպես պետականությունը վերածնող և սեփական ուժերին ապավինելու և մեր ապագան ինքնուրույն կառուցելու կարևոր գործոնի բնորոշ են եղել **հետևյալ կարևորագույն հատկանիշները**.

1. Անթերի **կարգապահություն, ռազմական ճիշտ դաստիարակություն**, ռազմարվեստի նրբություններին փայլուն տիրապետում, տիրապիրություն, **տրված երդմանը անվերապահ հավատարմություն, ասպետական վեհանձնություն** և այլն:

2. Թե՛ հայրենի, թե՛ օտար տերություններին ծառայելու ընթացքում դրսևորել է զինականին վայել պահվածք, **արել է ամեն ինչ մարտերում հաղթելու համար**:

3. Չնչին բացառություններով հայոց զինուժը հիմնականում կռվել է հայրենի երկիրն ու ժողովրդին օտար նվաճողներից պաշտպանելու համար: Մակայն դա բոլորովին էլ **չի նշանակում, թե մեր պատմությունը պարտությունների շարան է, իսկ եղած հաղթանակներն էլ ավելի շուտ «բարոյական» են եղել** (գաղտնիք չէ, որ հայ հանրության մի մասն ունի այդ մտայնությունը):

4. Մերօրյա հայոց բանակը թեև երիտասարդ է, սակայն նրա արմատները սնվում են Ավարայրի, Սարդարապատի եւ Մեծ Հայրենականի պատմական փորձից: Հայ մարշալնե-

րի ու հերոսների օրինակով դաստիարակված, Վարդանանց, Անդրանիկի, Նժդեհի ու փառապանծ ֆիդայիների գենը կրող մեր բանակն ու ժողովուրդը աննախադեպ վճռականությամբ **փայլուն հաղթանակներ կոեցին՝ ապացուցելով ազգ-բանակ միականության անուրանալի առավելությունները**:

5. **Ազգ-բանակ միասնության փայլուն դրսևորում էր** նաև այն կարևոր իրողությունը, որ մեր բանակի ծննդյան երկունքի ամենադժվար պահին՝ Վազգեն Սարգսյանի «Արծիվ» մահապարտների գումարտակ կազմավորելու ճակատագրական եւ բեկումնային ժամանակներից ԽՍՀՄ ամենատարբեր անկյուններում ծառայող **հայազգի սպաներ, բազմաթիվ սփյուռքահայեր միացան բանակաշինության գործին**:

6. Պատմական հայրենիքի, ոչ թե տարածքի, ազգային գոյի, ոչ թե զավթողականության, ինքնության և ոչ թե կեղծված պատմության ու մոգոնած աշխարհագրության համար է եղել Հայոց բանակի կռիվը: Նրա հաղթանակների արդյունքը ոչ միայն ազատագրված հայրենի գյուղերն ու քաղաքներն են, այլև մեր անվտանգությունը, ազգ-բանակ երևույթի հաղթական կայացումը:

7. Ունենալով բազմադարյա ռազմական պատմություն (սկսած Բելի դեմ Հայկ Նահապետի պատերազմից մինչև Շուշիի ազատագրումը)՝ **առայսօր բացակայում են հայկական ռազմարվեստին նվիրված համապարփակ աշխատություններ՝ անցյալի պատերազմական գործողությունների վերլուծությունը և դրանցից դասեր քաղելը, որոնք ցանկացած երկրի ռազմական մշակույթի զարգացման նախապայմաններ են և ազգ-բանակ երևույթի կարևորագույն բաղադրիչները**:

Կարծում ենք՝ միանգամայն արդարացի կլինի Պ. Սևակի **«ծնվեց, որ ծնվենք, եղավ, որ լինենք»**՝ Մ. Մաշտոցին ուղղված խոսքերը նույնությամբ կիրառել Հայոց բանակի դեպքում, որոնց օրգանական շարունակությունը կարծես լինի երջանկահիշատակ Վազգեն Վեհափառի խոսքը. «Նույնանալ ժողովուրդին հետ՝ որպես կենսաբանական էակ, նույնանալ ազգին պատմության եւ մշակույթին հետ՝ որպես բարոյական-հոգևոր էակ, նույնանալ հայրենիքի հողին ու ջուրին հետ՝ որպես աշխատող-ստեղծագործող էակ, վերջապես նույնանալ Հայ պետությունը ամրացնող ու անոր ա-

²² Այդ պատերազմում իրենց փայլուն դրսևորեցին ինչպես կամավորական ջոկատները (հրամանատարներ՝ Լեոնիդ Ազգալոյան, Թաթուլ Գրպեյան, Աշոտ Դուլյան և շատ-շատ ուրիշներ), այնպես էլ Երրորդ հանրապետության և ԼՂՀ կանոնավոր զինուժը՝ կադրային զինվորականների ղեկավարությամբ (գեներալներ Դալիբալթյան, Տեր-Գրիգորյանց, Իվանյան և շատ ուրիշներ): Այս առիթով նկատենք, որ Արցախյան պատերազմին նվիրված բաժնի ավելի քան համառոտ ձևաչափը պայմանավորված է նրանով, որ առայսօր չկան Ազատամարտին և ընդհանրապես այդ տարիների ազգային-քաղաքական շարժմանը նվիրված համալիր և հիմնարար հետազոտություններ:

պագան պսակող իդեալներուն հետ՝ որպէս կամեցող եւ կառուցանող քաղաքական էակ»: Ահա նաև ազգ-բանակ երևույթի հիմքն ու կայացման ճշմարիտ բանալին: Երևույթ, որին այլընտրանք չունենք, քանզի ողջ **Հայոց պատմությունը փաստում է, որ մենք որպէս ազգ և**

պետություն սկսել ենք թուլանալ և զիջել մեր դիրքերը տարածաշրջանում այն ժամանակ, երբ դադարել ենք լինել ազգ-բանակ և փայլուն հաղթանակներ տարել, երբ ապահովել ենք ազգ-բանակ միասնությունը որպէս մեկ ամբողջական մարմին: